

ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

САВЧУК ОЛЕГ АНАТОЛІЙОВИЧ

УДК: 94 (477.8) "1944/1947"

**ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ З ХОЛМЩИНИ І ПІДЛЯШШЯ
В 1944–1947 РР.**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Луцьк – 2010

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі новітньої історії України Волинського національного університету імені Лесі Українки Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат історичних наук, доцент
Шваб Анатолій Георгійович,
Волинський національний університет
імені Лесі Українки,
доцент кафедри новітньої історії України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Макар Юрій Іванович,
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича,
завідувач кафедри міжнародних відносин;

кандидат історичних наук, доцент
Кіцак Володимир Миронович,
Тернопільський національний університет
імені Володимира Гнатюка,
доцент кафедри стародавньої і середньовічної історії.

Захист відбудеться 4 жовтня 2010 р. о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 32.051.03 у Волинському національному університеті імені Лесі Українки за адресою: 43021, м. Луцьк, вул. Шопена, 24, ауд. 38.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Волинського національного університету імені Лесі Українки за адресою: 43021, м. Луцьк, вул. Винниченка, 30а.

Автореферат розісланий «_3_» вересня 2010 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук, доцент

В. В. Надольська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Масові міграції населення у Центральній і Східній Європі в новітні часи тісно взаємозв'язані з політичними процесами, насамперед із політичним терором тоталітарних режимів СРСР та Польщі як особливим способом домогтися своїх політичних цілей. Після Другої світової війни це була одна з головних ознак переділу світу між державами-переможцями, де народи нерідко ставали не суб'єктами, а об'єктами цього процесу. Зокрема, одним із типів масової міграції було переселення, що передбачало добровільне або примусове відокремлення визначеної групи людей з їхнього середовища або на підставі міжнародних умов організації переселення на територію іншої держави.

Історія міжнаціональних і міждержавних відносин на українсько-польському прикордонні середини ХХ ст. віддавна викликає зацікавлення науковців, дипломатів і політиків. Важливим сегментом міждисциплінарних досліджень є зовнішня і внутрішня політика Польщі та СРСР щодо обміну населенням і встановлення кордонів між Радянським Союзом і Польщею. Окремі аспекти цієї проблеми вже знайшли відображення у працях українських і польських істориків, політологів і правників. Однак наявна література не дає вичерпної відповіді на всі питання досліджуваної проблематики, зокрема, щодо комплексного вивчення передумов, перебігу, наслідків та особливостей проведення в 1944–1947 рр. депортації українців із Холмщини й Підляшшя – крайніх північно-західних українських етнічних теренів.

Системний аналіз дій тоталітаризму, який нищив людську гідність та сіяв національну ворожнечу, результати якої почасти ще й нині відчувають два сусідні народи, дасть змогу забезпечити в майбутньому розвиток добросусідських відносин.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано у відповідності до Указу Президента України “Про заходи у зв'язку з 60-ю річницею примусового виселення етнічних українців з території Польщі” (2005 р.), постанови Президії НАН України “Українсько-польські відносини: спадщина історії і суспільна свідомість” (2007 р.) і в рамках держбюджетної теми “Документація жертв міжнаціонального польсько-українського конфлікту в 1940-х роках ХХ ст.” (державний реєстраційний номер 0106U000271), яка розроблялась ученими Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Мета й завдання дослідження. Метою роботи є комплексний аналіз та об'єктивна оцінка передумов, ходу та наслідків депортаційної політики тоталітарних режимів Польської Республіки та СРСР, спрямованих на радикальне розв'язання національного питання на українсько-польському прикордонні. Для досягнення цієї мети поставлено такі дослідницькі **завдання**:

- проаналізувати позиції польського, радянського і українського політикуму щодо територіально-політичного визначення Холмщини й Підляшшя, долі його поліетнічного населення наприкінці Другої світової війни;
- з'ясувати міжнародно-правові передумови депортації українського населення;
- простежити особливості переселенських акцій. Виявити відмінності форм, методів та напрямків виселення;
- простежити ставлення місцевого населення та українського національного підпілля до переселенських акцій;
- з'ясувати вплив репатріаційно-депортаційних акцій на Холмщині й Підляшші на суспільно-політичну ситуацію та історичну пам'ять в українському та польському соціумах.

Об'єктом дослідження є українсько-польські відносини у роки Другої світової війни, процес переселень українського й польського населення урядами СРСР (УРСР) і Польської Республіки в 1944–1947 рр.

Предмет дослідження – передумови, перебіг та наслідки депортацій українців Холмщини й Підляшшя у 1944–1947 рр. тоталітарними режимами Польської Республіки та СРСР.

Географічні межі праці охоплюють територію сучасних Польщі та України, основна ж увага зосереджена на пограниччі – південно-східних воєводствах Польщі, північно-західному і південному регіонах України.

Хронологічні рамки дисертації висвітлюють період 1944–1947 рр. Нижня межа пов'язана з початком політики Польського комітету національного визволення та урядів СРСР і УРСР, спрямованої на зняття етнополітичного протистояння шляхом обміну/депортацій українського і польського населення пограниччя, ліквідації підпілля ОУН і УПА. Верхня межа обумовлена терміном закінчення акту радикального вирішення національного питання в Польщі під час операції “Вісла” із залученням війська та інших силових структур.

Методи дослідження. У дисертації використано загальнонаукові методи дослідження – аналізу й синтезу, історично-хронологічний, соціологічний, функціональний, системний, метод просопографії. Вони дали можливість оцінити події та процеси, враховуючи весь комплекс суспільно-політичних, соціально-економічних та етноконфесійних процесів. Зважаючи на етнорегіональний характер праці, використано також науковий інструментарій етнополітології, теорії міжнародних відносин, конфліктології. Дисертація побудована за проблемно-хронологічним принципом, який дає змогу послідовно і системно висвітлити причини й наслідки депортаційно-репресивної політики Польщі та СРСР щодо національних меншин у 40-ві рр. XX ст.

Метод історизму сприяв урахуванню суспільно-політичних процесів у країнах Європи після Другої світової війни, тенденцій у світовій міжнародній політиці, зокрема, щодо визначення майбутнього націй. Метод періодизації дав змогу виокремити етапи в польській національній політиці стосовно національних меншин та охарактеризувати етапи депортаційних акцій українців Холмщини й Підляшшя.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у вирішенні актуальної наукової проблеми з новітньої історії України, яка досі не стала предметом спеціального комплексного історико-регіонального дослідження, зокрема:

- *вперше* проведено комплексне дослідження передумов і механізмів депортацій українського і змішаного українсько-польського населення з Холмщини й Підляшшя; проаналізовано особливості формування і функціонування історичної пам'яті повоєнних поколінь переселенців; показано вплив німецької та радянської політики на розпалювання польсько-українського конфлікту;
- прослідковано формування політичних настроїв українців Холмщини і Підляшшя напередодні та під час виселення до УРСР;
- *розвинено* й удосконалено систематизацію перебігу депортаційних акцій українців Холмщини й Підляшшя;
- *дістало подальшого розвитку дослідження* руху опору, а саме акцій УПА на захист співвітчизників від дій польської влади і Армії Крайової (АК); взаємодії українського й польського підпілля; проблем соціальної адаптації депортованих холмщаків і підляшан на півдні й заході України, а також понімецьких землях Польщі.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що дослідження створює науково-інформаційну базу для подальшого поглибленого вивчення суперечливих питань українсько-польсько-радянських відносин середини XX ст., частина з яких й надалі залишається проблемною в міждержавних відносинах України й Польщі та історіографічних дискусіях учених цих країн. Результати роботи сприятимуть неупередженій оцінці суспільно-політичних трансформацій на Побужжі після Другої світової війни, яка зможе подолати негативні суспільні стереотипи в Польщі й в Україні.

Результати дисертації можуть бути також використані у науковій, навчально-викладацькій та історико-краєзнавчій роботі. Так на основі зібраних матеріалів, автором було підготовлено експозицію виставки “Холмщина і холмщаки”, яка експонується у Волинському краєзнавчому музеї з 1997 року.

Особистий внесок здобувача. Під час підготовки наукової роботи, дисертантом підготовлено у співавторстві дві наукових статті: Савчук О. А. “Діяльність ОУН зі створення спільного антикомуністичного українсько-польського-фронту на Холмщині наприкінці Другої світової війни” / А. Г. Шваб, О. А. Савчук // 3б. навч.-метод. матеріалів і наук. статей іст. ф-ту. – Луцьк, 2008. – Вип. 15. – С. 152–155 (особистий внесок дисертанта складає 70%). Савчук О. “Проблема Холмщини та Підляшшя у міжнародних стосунках (1917–1918 рр.)” / О. Савчук, В. Комар // Минуле і сучасне Волині : Олександр Цинкаловський і Волинь : матеріали ІХ наук. іст.-краєзн. конф. 20–23 січня 1998 р. – Луцьк, 1998. – С. 213–216 (особистий внесок дисертанта складає 80%).

Апробація результатів дослідження. Основні наукові результати праці представлено у виступах на шести міжнародних і всеукраїнських конференціях та семінарах, зокрема, “Депортації українців і поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції “Вісла”)” (Львів, жовтень 1997 р.), “Минуле і сучасне Волині. Олександр Цинкаловський і Волинь” (до 100-річчя від дня народження О. Цинкаловського) (Луцьк, січень 1998 р.), “Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура” (Луцьк, березень 2004 р.), “Депортації 1944–1951 рр. (до 60-річчя операції “Вісла”)” (Львів, вересень 2007 р.), “Українсько-польсько-білоруське сусідство: ХХ століття” (Дрогобич, листопад 2007 р.), “Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олександр Цинкаловський і край” (до 1020-ї річниці від першої писемної згадки про Володимир та 110-річчя від дня народження О. Цинкаловського) (Володимир-Волинський, лютий 2008 р.).

Публікації. Результати дослідження подано в 11 наукових статтях, чотири з яких без співавторів опубліковані у фахових виданнях, що входять до переліку ВАК України.

Структура дисертації зумовлена її метою та завданнями. Вона складається із вступу, п’яти розділів, висновків, додатків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 249 сторінок, із них основний текст – 188, додатки – 8, список використаних джерел – 53 (555 позицій) сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У “**Вступі**” обґрунтовано вибір теми, її актуальність, хронологічні межі, сформульовано методологічні принципи, об’єкт і предмет дослідження, визначено мету й завдання, розкрито наукову новизну та практичне значення дисертації.

У першому розділі “**Історіографія та джерельна база**” розглянуто стан наукової розробки теми та її джерельну базу.

У першому підрозділі “*Стан дослідження проблеми*” проаналізовано основні напрями дослідження даної теми та виокремлено наступні історіографічні етапи: публікації радянської доби, доробок діаспори, праці сучасних українських учених, студії польських істориків.

В СРСР–УРСР тема українсько-польського кордону та переселення українців і поляків з ідеологічних міркувань не була предметом системних досліджень. В українській радянській історіографії проблему частково актуалізувала книга І. Євсєєва “Співпраця Української РСР і Польської Народної Республіки 1944–1960” (1962 р.), де в одному з розділів побіжно розглянуто хроніку українсько-польського переселення.

Більший інтерес до різних аспектів досліджуваної теми мали історики ПНР. Проблема діяльності Польського комітету національного визволення (ПКНВ), піднімалася в роботах К. Керстен, В. Ковальського Р. Ебергарда, А. Альберта та ін. Проблема переселення українців пограниччя до УРСР висвітлювалася в цих працях, як добровільна справа. Водночас Б. Щесняк, та З. Шота акцентували увагу на “терористичній” боротьбі підпілля ОУН і загонів УПА проти “народної” польської та радянської адміністрацій.

Вказана проблематика загалом висвітлювалася і представниками української діаспори. Повоєнна доля українців Побужжя об’єктивно показана у книгах Є. Пастернака “Нарис історії Холмщини і Підляшшя (новіші часи)” (1989 р.), І. Марчака “З мучеництва Холмщини та Білгорайщини” (1957 р.).

В Україні питання українсько-польського порубіжжя набули особливої актуальності на рубежі 80–90-х рр. ХХ ст. Українські історики І. Льюшин, Ю. Шаповал, В. Сергійчук та ін. доводять, що чималу роль у регулюванні міжетнічного конфлікту відігравали гітлерівці, а згодом радянські структури з метою послабити обидва визвольні рухи. Ю. Макар стверджує, що Волинську трагедію не можна розглядати без урахування вини з польського боку щодо нищення православних церков у 1938 р., а також загибелі українців Холмщини і Підляшшя у 1941–1944 рр.

Міжнаціональні відносини на пограниччі, зокрема й польсько-український конфлікт на Холмщині та Волині у роки Другої світової війни, тривалий час досліджують С. Макарчук, І. Винниченко, Г. Бухало, М. Бугай та ін. І. Козловський реконструював літопис встановлення польсько-радянського кордону (1939–1951 рр.). Публікації Т. Гонтар, Т. Пронь, Р. Кабачія, С. Сінкевича, А. Покачалової, І. Кучера, М. Шитюка та ін. започаткували аналіз ходу та наслідків розселення холмщаків у південний регіон України. Проблеми соціальної адаптації переселенців розглядали В. Кіцак, Н. Данилиха.

Чималий внесок у дослідження проблеми зробили науковці Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Зокрема, у збірнику “Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років. (До 50-річчя операції “Вісла”) (1998 р.) Ю. Сливка узагальнив першопричини та геополітичні цілі переселенських акцій.

У збірнику “Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Вип. 2: Депортації 1944–1951” (2007 р.) з’ясовано етнополітичні передумови, хід і етносоціальні наслідки депортацій українців і поляків у середині ХХ ст. Л. Зашкільняк, Т. Гонтар розкрили політику повоєнної польської влади щодо українців.

Велику наукову вартість становлять матеріали тринадцяти міжнародних семінарів істориків, які публікуються у збірнику “Україна–Польща: важкі питання”. У дев’ятому томі (2004 р.) цієї серії опублікована “Дискусія з теми “Акція “Вісла””. Українські науковці Ю. Макар, Ю. Сливка, В. Сергійчук довели, що головним завданням цієї акції була повна денационалізація українців у Польщі.

У збірнику праць науковців Волинського національного університету імені Лесі Українки за редакцією М. Кучерепа “Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків” (2008 р.) проаналізовано особливості проведення депортацій з регіону 1940-х рр. (Й. Надольський, О. Кравчук, О. Ленартович, В. Макар); актуалізовано проблему інтеграції українців Холмщини та Підляшшя в державно-політичні системи СРСР–УРСР. М. Горний у збірці “Українці Холмщини і Підляшшя” (1997 р.) подав близько 150 біографічних та автобіографічних довідок про видатних та відомих українців Холмщини та Підляшшя.

Помітне поживлення до різних аспектів досліджуваної теми на зламі 1980–1990 рр. прослідковується і в польській історіографії. Б. Скарадзінський, Т. Ольшанський, А. Хойновська, Г. Мотика, Р. Внук, В. Менжецький, С. Стемпень, Я. Пісулінський та ін. розпочали серйозне опрацювання польських, українських і російських архівів, що стосуються переселення/трансферу українців і поляків.

Найповніше з сучасних польських науковців нової генерації проблему дослідив Я. Пісулінський. В монографії “Переселення українського населення з Польщі до УРСР в 1944–1947 рр.” (2009 р.) він реконструював систему функціонування польського і радянського переселенських апаратів.

Групу польських істориків українського походження в Польщі складають Є. Місило, Б. Гук, Р. Дрозд, І. Галагіда, С. Заброварний, М. Сивіцький та ін. У своїх працях вони намагаються показати польському суспільству жорстокість депортаційної політики як Польщі, так і СРСР в 1944–1951 рр., складність входження переселенців до нового соціуму, а також бойові та пропагандистські дії УПА на захист українців Закарпаття.

У другому підрозділі “Джерельна база дослідження” аналізуються опубліковані та неопубліковані документи офіційного та особового походження: документація організацій та установ Польщі, СРСР–УРСР, архіви військових штабів (Війська Польського, АК, УПА),

документи дипломатії, мемуари та епістолярій учасників й очевидців подій, преса, статистичні матеріали тощо.

Документи, що засвідчують організацію та перебіг розселення, пропагандистські і каральні акції влади, діяльність українського і польського підпілля, залучено з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ф. 4626 “Управління у справах евакуації і розселення українського і польського населення”), Центрального державного архіву громадських об’єднань України (ф. 1. “ЦК Компартії України”), Державних архівів Волинської і Львівської областей.

Директивні та інформаційні документи польської влади, що дають змогу реконструювати процес виселення українців виявлено в Архіві нових актів (Zespół. Biuro Polityczne KC PPR, Zespół. Główny Pełnomocnik Rządu d/s ewakuacji ludności ukraińskiej z Polski do USSR та ін.) та Державному воєводському архіві Любліна (Zespół. Urząd Wojewódski. Wydział Społeczno-Polityczny, Zespół. WO Państwowy Urząd Repatriacyjny, Zespół UPA та ін.).

З Центрального воєнного архіву Польщі використано документацію Міністерства національної оборони, Генерального штабу Війська Польського, Оперативної групи “Вісла”, окремих дивізій і полків. (Zespół. Sztab Generalny Wojska Polskiego, Zespół. 3 Dywizja Piechoty, Zespół. Dowództwo Okręg Wojskowy VII та ін.).

Окрему групу складають опубліковані документи. У тритомнику “Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади” (1996–2000 рр.) відтворено хронологію трагічних подій, зібрано спогади депортованих з Холмщини, Підляшшя. У збірнику “Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб”. (2000–2005 р.) подано низку документів УЦК і ОУН, які реконструюють складність суспільно-політичного життя в регіоні наприкінці Другої світової війни.

Важливою для дослідників є археографічна книга В. Сергійчука “Трагедія українців Польщі” (1997 р.), в основу якої лягли джерела київських архівів про історії переселення. У збірнику “Український здвиг: Закерзоння. 1939–1947” (2004 р.), автором-упорядником якого є також В. Сергійчук, подано документи радянських органів про перебіг “евакуації” українців з Холмщини і Підляшшя.

Діяльність ОУН і УПА на Холмщині й Підляшші у 1942–1947 рр. розкриває 39 том “Літопису Української Повстанської Армії”. Документи з польських та українських архівів про переселення 1944–1946 рр. подав редактор-упорядник Є. Місило у двотомнику “Репатріація чи депортація. Переселення українців з Польщі до УРСР 1944–1946” (1996, 1999 рр.). У збірнику Є. Місила “Акція “Вісла” відтворено хроніку насильницького очищення східних теренів Польщі від українців у 1947 р.

Загалом історіографічна та джерельна база, що включає великий масив різновидових документів, є достатньо широкою для комплексного розкриття теми дисертації.

У другому розділі **“Суспільно-політичні передумови та організація депортацій”** розглянуто усі складності міжнародної політики щодо визначення кордонів після Другої світової війни, їх вплив на майбутнє поляків та українців, основні засади організації масових переселень. У першому підрозділі *“Геополітичні передумови та правова база”* охарактеризовано зовнішньополітичні чинники, від яких залежала доля кордонів між українцями й поляками у ХХ ст. У польській етнодержавницькій думці існувало два напрями її розв’язання. Перший пропонували Лондонський еміграційний уряд і незалежні політичні партії, що орієнтувалися на допомогу США та Великої Британії. Другий – прорадянський напрям – намагалися використати в політичній грі партії комуністичного напрямку. Справу східних кордонів Польщі вже було вирішено, в основному, на Тегеранській конференції голів урядів СРСР, США та Великої Британії 1943 р. У заяві державного секретаріату з приводу польсько-радянського кордону зазначалось: якщо в результаті угоди Польщі з оточуючими країнами уряд і народ Польщі вирішать, що інтереси польської держави вимагають переселення національних груп, уряд США допоможе здійснити таке

переселення. На Ялтинській конференції польське питання було сформульовано окремим розділом, де говорилось, що східні кордони Польщі повинні проходити вздовж лінії Керзона. Щоправда пересунувся і західний кордон по лінії Одра–Ниса Лужицька, на яку під тиском Сталіна погодилась англійська, а згодом й американська дипломатія.

Фактичне визначення польсько-радянського державного кордону було закріплено 27 липня 1944 р. в таємній угоді між урядом СРСР і ПКНВ та в новому договорі між Польщею і СРСР 16 серпня 1945 р. У результаті формування нових державних кордонів між Радянським Союзом і Польщею українці Холмщини та Підляшшя опинилися за лінією Керзона.

У Люблінському воєводстві українці компактно проживали на теренах, що лежали між річками Вепр і Буг. Населення Холмщини віддавна мало сталі національні та мовні традиції, а недостатній рівень національної свідомості у ХІХ ст. змінився політичним та національним піднесенням у міжвоєнний період ХХ ст., що привело до чіткого національного самовиявлення у період німецької окупації. Натомість після Другої світової війни населення українсько-польського прикордоння залишалось лише об'єктом великої геополітики країн-переможниць.

У другому підрозділі *“Реалізація переселенської політики тоталітарної влади”* розглянуто початок процесу депортації українського й польського населення і створення апарату для переселення. Центрами головних представництв урядів було обрано Люблин з польського боку, а з радянського – Луцьк. Для допомоги головним уповноваженим виділили також районних уповноважених і представників, експертів, технічний персонал. Районні представництва розпочали організовувати в жовтні 1944 р. У Люблінському воєводстві було створено 7 апаратів уповноважених – у Холмі, Грубешові, Томашові, Замісті, Красноставі, Білгораї та Володаві. Перший ешелон з переселенцями відправили зі станції Володимир-Волинський до Ново-Хортиці Запорізької області.

Офіційні документи тих років засвідчують, що прискорене переселення українців та поляків було в інтересах як радянського уряду, так і ПКВН. Пояснювалося це прагненням якнайшвидшого закріплення статусу визначених і узгоджених радянсько-польського й німецько-польського кордонів. Проте переселенська акція не отримала очікуваного владою розмаху й позитивного суспільного резонансу. З початком 1945 р. кількість “добровольців” на виїзд різко зменшилась, а до літа їх майже не стало. Унаслідок посилення адміністративного тиску до кінця серпня чисельність вивезених зросла до 160 тис. У Люблінському воєводстві відсоток виселених був майже удвічі вищим, ніж у сусідньому Ряшівському. Усього ж з Люблінського воєводства до 15 серпня 1945 р. виїхало 125,4 тис. осіб (66,4% усіх зареєстрованих українців).

Отже, виселення/депортації стали потужним втручанням обох влад у свідомість і поведінку людей. Перемістивши великі групи людей на іншу територію, організатори депортацій намагалися вирвати їх з “рідного” етносоціального середовища і звести до мінімуму їхній вплив на соціум. В пам'яті дорослого населення краю добре закарбувалися складні й суперечливі українсько-польські відносини міжвоєнного часу, дискримінаційні заходи тогочасної влади щодо української освіти та культури, політичних і кооперативних структур. Такими діями польська влада прагнула не допустити консолідації західних українців у єдину національно-політичну силу.

У третьому розділі **“Перебіг і форми депортаційних акцій”** розглянуто методи, форми та порядок проведення депортації українців.

У першому підрозділі *“Виселення українців до УРСР”* проаналізовано особливості переселень українців у 1944–1946 рр. Перших поселенців скерували до Волинської і Рівненської областей, а також на південь (Запорізька, Херсонська, Одеська і Дніпропетровська області), де відновлені колгоспи і радгоспи чекали нових робочих рук. Наприкінці 1944 р. – на початку 1945 р. список “бажаючих” виїхати в УРСР збільшився за рахунок агітаційно-пропагандистської роботи польських і радянських органів влади.

Із серпня 1945 р. розпочався другий етап переселення, який тривав до серпня 1946 р. і мав виразно насильницький характер. Деякі польські автори початок цього етапу акції датували 3 вересням 1945 р., коли до політичного та організаційного забезпечення було залучено відділи Війська Польського. НКВС і Міністерство оборони Польщі домовились про спільні дії проти загонів УПА під командуванням “Ягоди”. До кінця червня 1946 р. переселено майже всіх українців. За підрахунками В. Кубійовича, у 1944–1946 рр. з Холмщини й Підляшшя в Україну переїхало 193,4 тис. українців.

Вже від початків переселенської акції у звітах радянського уповноваженого з переселення постійно відзначалися масові грабунки, вбивства, акти насильства, підпали майна українців. Значна частина злодіянь була пов’язана з діями АК. Польська влада і міліція теж нерідко застосовували фізичне насильство та грабували українське населення Холмщини. Отже, не лише польська комуністична влада, а й польське підпілля намагалось змусити місцевих українців покинути свої споконвічні землі й перебратись за Буг.

Українське населення знаходилося у безвихідній ситуації, бо виїзд і невиїзд загрожував смертю. Польське військо нерідко вбивало за те, що людина не бажала підписувати декларацію про виїзд. З іншого боку, Служба безпеки (СБ) УПА могла вбити як зрадника за оголошення на виїзд або зміну віросповідання.

Відкритий конфлікт українців із владою нерідко знаходив співчуття серед місцевого польського населення. Зафіксовано чимало випадків, коли у критичний час поляки допомагали місцевим сусідам українцям і навпаки. Мали місце випадки, коли уникнути виїзду українцям допомагали представники місцевої влади.

У другому підрозділі *“Заходи польської влади щодо завершення деукраїнізації регіону. Акція військової оперативної групи “Вісла”* висвітлено переселення українського населення з Люблинського воєводства в рамках етапів акції “Вісла”. Основні дії військо розпочало 3 червня 1947 р. Ситуація на Холмщині на той час була дуже напруженою: люди, які не виїхали на схід, почали по-новому влаштовувати своє життя, намагаючись бути аполітичними. Тому нове втручання польського війська викликало хвилю напруженості, поновлення атмосфери братовбивства в цілому регіоні, негативну реакцію і в частини польського соціуму. На цей раз не було й мови про яку-небудь добровільність виїзду або гуманність дій влади чи війська. Хоча операція стосувалася власних громадян, проте влада порушувала елементарні права людини.

Процес насильницького переселення під час акції “Вісла” влада офіційно пов’язувала з ліквідацією структур ОУН-УПА. На той час у Люблинському воєводстві діяв курінь “Беркута”; сотня “Яра” у південно-східній частині Грубешівського повіту; сотня “Чавса” у південно-західній частині Грубешівського і східній частині Томашівського повіту; сотня “Дуди” у західній частині Грубешівського повіту та північно-східній частині Томашівського повіту; сотня “Давида” у південно-східній частині Грубешівського повіту та окрема сотня “Володі” у Володавському та Більському повітах.

Загалом із 5 червня по 31 липня 1947 р. з Люблинського воєводства в рамках операції “Вісла” вислано 9339 родин (35508 осіб). Головною метою влади було вирішення української проблеми шляхом повного переселення українців, а не масово пропагована “боротьба з українським націоналізмом”, ліквідація “банд” УПА.

Отже, аналіз документів та публікацій українських і польських авторів підтверджує, що акція “Вісла” стала незаконним брутальним проявом внутрішньої репресивної політики повоєнної Польської держави у вигляді колективної відповідальності із застосуванням засобів державного терору. Її перебіг на Холмщині суперечив міжнародним юридичним нормам, правам людини і свідчив, що тогочасний польський уряд прагнув вирішувати українську проблему не політико-правовими методами, а із залученням війська та інших силових структур. З Надсяння, Лемківщини, Холмщини і Підляшшя депортували корінне українське населення не через воєнні, а через етнополітичні мотиви, знищуючи українську етнічну територію. Процес самовільного повернення холмщаків до рідного краю частково

легалізовано у 1956–1957 рр., коли було дещо лібералізовано політичний курс керівництва ПНР.

Четвертий розділ **“Протидія українців переселенській політиці”** характеризує ставлення українського та польського підпілля до депортаційної політики тоталітарної влади СРСР та Польської Республіки.

У першому підрозділі *“Організація українського руху опору”* досліджено український рух 1940-х рр. на Холмщині як органічне продовження національно-визвольної боротьби краян першої третини ХХ ст.

Спершу український рух опору на Холмщині виник стихійно. Українські селяни з сокирами й вилами обороняли власну родину та господарство, однак, уже наприкінці 1943 р. – на початку 1944 р. там організовано дві боївки СБ, поширено сітку ОУН, продовжено творення одиниць сільської самооборони. Самооборонна акція швидко поширилась і на віддалені повіти Люблинського воєводства. У березні 1944 р., ще перед переселенською акцією, для стримання антиукраїнських дій поляків на Холмщині сформовано перші відділи УПА “Галайди” і “Тигри”, а у квітні з Володимирщини з-за річок Буг і Солокія перекинуто два курені УПА і сотню “Вовки”. Під керівництвом прибулих старшин УПА в селах Грубешівщини та Томашівщини було організовано самооборонні кущові відділи (СКВ). Фактичним організатором українського підпілля на Холмщині наприкінці війни був М. Лукашевич, який сформував сотню “Вовки” (квітень–серпень 1944 р.), командував куренем “Вовки” (вересень 1944 р. – вересень 1945 р.), був командиром 28-го Холмського тактичного відділу УПА “Данилів” (березень–вересень 1945 р.). Загинув хорунжий 17 вересня 1945 р. у с. Жнятичі Грубешівського повіту.

На чолі III Холмсько-Підляської округи ОУН Закерзонського краю стояли в 1945 р. С. Кліса та якийсь час Л. Лапінський. Із липня 1945 р. і до кінця діяльності УПА провідником округи був Є. Штендера. Військовим референтом проводу навесні – вересні 1945 р. був М. Лукашевич, деякий час (вересень 1945 р. – листопад 1946 р.) Є. Штендера, а згодом (листопад 1946 р. – жовтень 1947 р.) В. Сорочак. Референтом СБ працював Л. Лапінський. Провідником надрайону “Левада” у 1945 р. був “Чорний”, а з листопада 1945 р. до ліквідації ОУН на Холмщині – І. Романечко (“Володя”, “Шпиль”). Тактичний відтинок “Данилів” входив до Військової округи (ВО) УПА-6 “Сян” у Закерзонському краї, яку з 28 квітня 1945 р. очолював хорунжий М. Онишкевич.

У роботі зауважено, що боротьба ОУН і УПА проти комуністичної влади в Польщі та насильного переселення українців до УРСР на Холмщині розпочалась, головнo, навесні 1945 р., після реорганізації самостійницьких формувань та вибору нової стратегії. Проте, вже в найкоротший час, після просування радянської армії далі на Захід, користуючись підтримкою в українського населення, його неприязню до польської пробільшовицької влади, ОУН, УПА та СКВ змогли опанувати Грубешівський, Томашівський і Володавський повіти. Деякі райони були ними повністю контрольовані, що давало змогу проводити політичні та бойові акції, одночасно захищаючи місцевих українців від примусового виселення.

У другому підрозділі *“Спроби українсько-польського антикомуністичного фронту”* йдеться про тактичні дії щодо створення спільного антикомуністичного українсько-польського спротиву. 10 травня 1945 р. вийшов наказ до усіх командирів відділів та підвідділів УПА, районних і кущових проводів ОУН: на теренах Польщі застосувати нову тактику щодо поляків. Згідно з цим наказом було заборонено починати збройні акції проти Війська Польського і мирного населення; в разі нападу відділів міліції обивательської (громадянської) (МО), Війська Польського рекомендувалося вести активну збройну оборону; заборонялося вести відплатні акції, водночас пропонувалося ліквідовувати самих винуватців, вести пропагандистські рейди та поширювати літературу серед польського населення.

Організований контакт між польською та українською партизанкою відбувся 2 травня 1945 р. у Рудці Рожанській Томашівського повіту завдяки сприянню католицьких (АК) і

православних (УПА) капеланів. Власне поручник АК М. Варда і референт 2-го округу ОУН “Вир” провели перші узгоджувальні переговори. 3 травня АК випустила листівку, в якій йшлося, що польський і український народи мають спільно боротися не лише з гітлерівцями, а й червоною Росією. 21 травня 1945 р. у Рудці Рожанській підписано перемир’я між УПА та АК–Воля і незалежність (АК–ВіН). Тоді ж прийнято рішення припинити взаємопоборення та збір провіанту з “чужих” територій, визначено демаркаційні лінії впливу партизанських груп, домовлено про воєнну тактичну співпрацю.

Документи свідчать і про те, що 6 грудня 1945 р. відбулася нова зустріч (за деякими даними, неподалік Угнева) між представниками ТВ УПА “Данилів” і АК з Томашівщини, на якій обговорювалося міжнародне становище, суспільно-політична й соціально-економічна ситуація в Польщі, кадровий склад Війська Польського. Важливу роль у розширенні співпраці між ВіН та УПА відіграла зустріч 18 травня у лісі біля с. М’яке, неподалік Грубешова, під час якої недавні опоненти прагнули знайти політичне врегулювання, проаналізувати історичні помилки державотворення обох народів.

Найбільшою акцією УПА, що проводилася спільно з ВіН, була атака на Грубешів 28 травня 1946 р. Її ціллю стало визволення з ув’язнення польських та українських полонених, знищення відділів НКВС, управління державної безпеки (УБП) та МО, ліквідація переселенської комісії. У цих наступальних діях взяло участь близько 150 вояків УПА та 70 вояків ВіН. У результаті акції було випущено понад 20 політв’язнів, з яких 5 вояків УПА, знищено багато будинків, значних втрат зазнали радянські й польські військові.

Загалом воєнні дії УПА на Холмщині мали відплатний характер і скеровувалися насамперед супроти структур АК, а з осені 1944 р. – регулярних частин Армії Людової і підрозділів НКВС, які допомагали очистити терени від “українських націоналістів”. Щоправда, у ході цього протистояння загинуло чимало простих мешканців краю – як українців, так і поляків. Взимку 1946–1947 рр. згідно з ухвалою 3-ї округи ОУН Закерзонського краю повні відділи 28-го Холмського тактичного відтинку “Данилів” 6-ої Воєнної округи “Сян” трансформовано у невеликі мобільні групи (боївки), що розпорошилися по лісових схронах і невеликих селах, які були віддалені від польських військових гарнізонів і прифронтових частин НКВС. У цей час знесилена українську військово-політичну опозицію (потенційного союзника АК) польська влада так і не спромоглася нейтралізувати політичними методами.

У п’ятому розділі **“Соціально-політичні та етнокультурні наслідки депортацій”** з’ясовано вплив депортаційних акцій на суспільно-політичну ситуацію та історичну пам’ять в українському та польському соціумах. У першому підрозділі *“Проблеми адаптації переселенців в УРСР”* показано, як внаслідок депортацій 1944–1946 рр. з Польщі переселенці-українці постали перед проблемою соціальної адаптації в радянському суспільстві. Якщо матеріально-побутове облаштування новоприбулих займало декілька років після переїзду в УРСР, то досить тривалою та незавершеною залишалася їхня соціально-психологічна адаптація в незвичній для них тоталітарній системі, де зневажалися приватна власність, релігійні погляди, рідна мова, національно-культурні традиції та звичаї.

Холмщаків насамперед вивозили в південно-східні області УРСР, а саме: Дніпропетровську (23088 осіб), Запорізьку (34242 особи) та Одеську (25945 осіб). Переселені з Люблинського воєводства осіли головню у Волинській та Рівненській областях (відповідно 22346 та 17102 особи). Зокрема, у Волинську область до 1 серпня 1946 р. прибуло 37753 осіб.

На сході переселенців з Польщі планували розселити переважно на землях колишніх німецьких колоністів і татарських поселень, а на заході – на землях поляків, виселених у 1945–1946 рр. до Польщі, та в будинках “куркулів” і “бандпособників”, яких вислали у Сибір. Проте з планованих господарств лише незначний відсоток виділяли за призначенням переселенцям.

У роботі підкреслено, що крім важких умов проживання, переселенці наштовхнулися на бездушність та погорду багатьох керівників колгоспів та сільрад, як правило членів

КП(б)У. Прості люди, мешканці сіл УРСР, хоч і розуміли трагізм ситуації депортованих, все ж певний час сприймали їх як сторонніх. Значна частина депортованих намагалася покинути східні області з будь-якої можливості. Крім вищезгаданих причин, слід назвати відчуття страху, безперспективність, розкиданість малими групами по колгоспах, важкі кліматичні умови, брак прісної води і фуражу для худоби, недоброзичливе ставлення частини людей тощо. Через засуху й надмірні хлібозаготівлі колгоспам нічим було оплатити трудовні. Окрім того на Східній Україні сталася справжня трагедія – голод 1946–1947 рр.

Підписавши угоду з Польщею, уряд Радянської України не забезпечив її виконання. Депортовані українці Холмщини, прийнявши громадянство СРСР, практично були позбавлені прав на житло, приватну власність, свободу віросповідання, пересування тощо. У Радянському Союзі їх чекали голод і репресії. Колгоспна система ведення сільського господарства виключала можливість ведення індивідуального господарства. Відтак переселення холмщаків з півдня на захід було, насамперед, втечею від колгоспної системи. Позбавлені елементарних умов до життя, депортовані часто існували як чужий елемент у середовищі місцевих українців. Проте вони не втрачали надію на повернення до власних земель і домівок.

У другому підрозділі *“Особливості історичної пам’яті депортованих холмщаків і підляшуків”* зазначено, що після проголошення незалежності України почалася деконструкція імперсько-радянських схем трактування повоєнного устрою Східної Європи, які по суті заперечували українську окремішність. Тому лише в останні два десятиліття в Україні і в Польщі почали масово друкуватися спогади та історико-мемуарні нариси, в яких депортовані та репресовані українці визначають власний простір зі своїми “місцями пам’яті”, “колективними травмами”, героями та антигероями. Переселенці, як правило, асоціюють себе не лише з Холмщиною, а й Червоною Руссю, Україною-Руссю, державою короля Данила Галицького, Україною Богдана Хмельницького й Шевченка, УНР 1917–1921 рр. Власне людський вимір історії, зокрема й політичного пограниччя, є для дослідників найістотнішим атрибутом колективної/регіональної ідентичності.

У родинях переселенців живуть спогади про Першу світову війну, масове “біженство” в Росію, революцію і громадянську війну, після якої на рідні терени не повернулося десятки тисяч холмщаків. Із великим піднесенням окремі переселенці згадують перші роки Другої світової війни, коли в краї відроджено українське шкільництво, а в Холмі відкрито українську гімназію, яку закінчило чимало українських патріотів. В емоційних спогадах депортованих чимало місця займає ворожнеча між двома самостійницькими рухами. Втім, у деяких висловах щодо цих подій холмщаки зазначають, що основна відповідальність за польсько-український конфлікт на Холмщині й Волині лягає на гітлерівський режим, комуністичні системи СРСР і Польщі.

Особисті спогади депортованих виникали і творились у певних соціальних, етнокультурних і політичних середовищах. На думку більшості холмщаків, витоки конфлікту 1940-х рр. слід шукати в політиці міжвоєнної Польщі, коли зазнавали переслідувань українські громадські товариства, православні парафії, навіть рідна мова. Зауважимо й те, що у спогадах відсутні однозначні характеристики Польщі й поляка. Загалом судження на цю тему є дуже суперечливими. Депортації 1944–1947 рр. залишили глибоке і тривале відчуття національної кривди і особистої трагедії. Втім у суспільній свідомості жителів Польщі і України відбуваються позитивні зміни у ставленні до жертв українсько-польських конфліктів. А це, на нашу думку, буде сприяти взаєморозумінню спільної історії пограниччя.

Результати проведеного дослідження узагальнено у **висновках**. Депортації як репресивний засіб завжди були інструментом впливу політичних режимів на свідомість і поведінку людей. Це ще раз підтвердили виселення за національною ознакою у Східній, Південній та Центральній Європі, які стимулювала Друга світова війна й національна

політика СРСР та її сателітів у 40-ві рр. XX ст. Не стало винятком і населення західноукраїнських земель, які залишилися у складі Польщі.

Комплексний аналіз передумов, ходу та наслідків депортаційної політики тоталітарних режимів Польської Республіки та СРСР, засвідчує, що вона була спрямована на радикальне розв'язання національного питання шляхом відселення українців з власних етнічних територій.

Наприкінці Другої світової війни виходячи з різних геополітичних інтересів сформувалося кілька підходів до розв'язання проблеми радянсько-польського кордону. Лондонський еміграційний уряд і польські політичні партії, що орієнтувалися на допомогу США та Великої Британії пропонували залишити Західну Україну і Холмщину у складі Польщі. Польські політичні партії радянської орієнтації під впливом СРСР погоджувалися на встановлення кордону по лінії Керзона. ОУН виступала за створення незалежної української держави, а тому була прихильником збройної боротьби та противником розподілу українських етнічних територій та проведення обміну населення.

Депортаціям українського населення Холмщини й Підляшшя у 1944–1947 рр. передувало досягнення згоди союзників антигітлерівської коаліції та координація зусиль СРСР і прорадянського режиму Польської Республіки.

Основні принципи формування західних кордонів СРСР та східних кордонів Польщі були погоджені на Тегеранській конференції голів урядів СРСР, США та Великої Британії у 1943 р. Фактичне визначення польсько-радянського державного кордону було закріплене 27 липня 1944 р. в таємній угоді між урядом СРСР і ПКНВ та в новому договорі між Польщею і СРСР 16 серпня 1945 р.

В організації виселення українців із Холмщини і Підляшшя прослідковується три етапи. Перший – від жовтня 1944 р. до липня 1945 р. – виселення в УРСР, який більшість польських і окремі українські автори охарактеризували, як відносно добровільний. Другий – від вересня 1945 р. до листопада 1946 р., коли переселення в УРСР здійснювалося за участю війська та інших репресивно-силових структур. Третій – від квітня до жовтня 1947 р., коли в ході операції “Вісла” брутально депортовано українців на т. зв. понімецькі землі Польщі. Жертвами цих переселенських акцій 1944–1947 рр. стало щонайменше 220–228 тис. холмщаків та підляшан.

Українців Холмщини у 1944–46 рр., крім західних областей (Волинської і Рівненської), розселяли на сході й півдні України, переважно в Запорізькій, Дніпропетровській, Херсонській, Одеській, Миколаївській областях, де відчувалася гостра господарська потреба в робочій силі, а також було вільне житло, яке залишилося після депортацій 30–40-х рр. XX ст. родин з німецьких, татарських, грецьких, болгарських і єврейських поселень. Однак на новому місці більшість переселенців не могла адаптуватися до радянсько-комуністичної системи господарювання. На території Волинської і Рівненської областей до типових проблем пов'язаних із становленням радянської влади, додавалася спровокована радянсько-партійними органами ворожнеча між українцями-переселенцями з Холмщини, з одного боку, і місцевим населенням – з іншого.

Завершальним етапом процесу деукраїнізації Холмщини і Підляшшя стало виселення українського населення у 1947 р. на приєднані північні і північно-західні території Польської Республіки.

Не дивлячись на всілякі форми заохочування і примусу, переселенські акції викликали значний спротив українського цивільного населення та національного підпілля. Лише для незначної частини місцевого населення, насамперед соціально незахищених громадян лівих поглядів, переселення наприкінці 1944 – першій половині 1945 рр. мало добровільний характер.

До термінового виїзду, здебільшого, спонукали регулярні рейди-грабунки новоствореної польської міліції, а також небезпека бути покараним польським підпіллям. У першій половині 1944 р. лише на Грубешівщині було знищено 27 населених пунктів.

Із серпня 1945 р. переселення українців повністю набуло ознак насильницького виселення. Для забезпечення необхідних темпів виїзду польська влада залучала військо. У березні 1946 р. до Грубешівського, Томашівського і Володавського повітів скеровано репресивно-каральні структури, які були покликані до середини липня закінчити переселенську акцію. По мірі зростання хвилі переселення, активізувалася скерована на протидію діяльність ОУН–УПА. З другої половини 1945 р. сутички з польськими й радянськими регулярними частинами та підрозділами НКВС стають все частішими. Поширеною формою стримування переселення були руйнування залізничних колій, напади на залізничні станції та ешелони. Набуває поширення практика спалювання залишених українських сіл задля запобігання їх заселенню польськими колоністами.

На завершальному етапі деукраїнізації Холмщини і Підляшшя, через значне зменшення частки українського населення, суттєво слабшає соціальна підтримка українського підпільного руху. З початком проведення операції “Вісла” у 1947 р. воєнна округа УПА “Сян” не змогла провести на Холмщині організованої акції проти виселення, оскільки польське військо значно переважало в силі. У Грубешівському, Томашівському й Володавському повітах рейдуючі сотні куреня “Беркута” вдалися до спалення близько двох десятків спорожнених українських сіл, що варто сприймати, як крок відчаю.

В такий спосіб, з вивезенням останніх ешелонів українців, польська влада остаточно вирішила питання українсько-польського протистояння та територіальної приналежності Холмщини і Підляшшя.

Депортація 1944–1946 рр. і особливо операція “Вісла” 1947 р. створили не лише етнокультурні проблеми для депортованих українців, а й негативні політичні, духовні, господарські наслідки для польського соціуму, який втратив багате поліетнічне середовище, фахівців-господарників, об’єкти сакрального мистецтва польсько-українського пограниччя.

Аналіз офіційних документів, спогадів і поточної періодики України та Польщі дають підставу вважати депортації українців з прикордоння конфліктом історичної пам’яті сусідніх народів: українці хочуть пам’ятати історію, яку поляки воліють забути. Особливо гірко переселенці з Холмщини згадують про втрату рідної землі, повоєнну радянську дійсність, коли на півдні, сході й навіть заході України їх нерідко з негативним підтекстом сприймали як “поляків”, “мазурів”, “забужан”, “холмщаків” і навіть “куркулів” (зважаючи на привезений реманент і худобу).

Вивчення складних соціально-політичних деформацій на Холмщині і Підляшші в 40-ві роки ХХ ст. має ставитися в контекст відповідних історичних умов у Центрально-Східній Європі і служити підставою не до протиставлення національно-політичних поглядів українців і поляків, а до взаєморозуміння історії українсько-польського пограниччя.

Основні положення дисертації висвітлені в наукових фахових виданнях

1. Савчук О. А. Акція “Вісла” на теренах Холмщини та Підляшшя / О. А. Савчук // Зб. навч.-метод. матеріалів і наук. ст. іст. ф-ту. – Луцьк, 1998. – Вип. 13. – С. 20–27.
2. Савчук О. А. Засади “добровільності” переселенської політики СРСР та Польщі щодо українців 1944–1945 років / О. А. Савчук // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 17 : Українсько-польсько-білоруське сусідство : ХХ століття / НАН України, Інс-т українозн. ім. І. Крип’якевича ; голова редкол. Я. Ісаєвич ; упоряд. М. Литвин, В. Футала. – Л., 2008. – С. 406–412.
3. Савчук О. А. Міжнародно-правове регулювання етнополітичних процесів на Холмщині й Підляшші у повоєнний період / О. А. Савчук // Зб. навч.-метод. матеріалів і наук. ст. іст. ф-ту. – Луцьк, 2008. – Вип. 14. – С. 286–292.
4. Савчук О. А. Примусове виселення українців Холмщини і Підляшшя до УРСР у 1944–1946 рр. / О. А. Савчук // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2009. – № 22 : історичні науки. – С. 288–294.
5. Шваб А. Г. Діяльність ОУН зі створення спільного антикомуністичного українсько-польського-фронту на Холмщині наприкінці Другої світової війни / А. Г. Шваб,

О. А. Савчук // Зб. навч.-метод. матеріалів і наук. ст. іст. ф-ту. – Луцьк, 2008. – Вип. 15. – С. 152–155.

В інших наукових виданнях та матеріалах конференцій:

1. Савчук О. А. Український рух опору на Холмщині та Підляшші у 1945–1946 роках / О. А. Савчук // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь: матеріали IX наук. іст.-краєзн. конф., 20–23 січ. 1998 р. – Луцьк, 1998. – С. 113–115.

2. Савчук О. Чужі серед своїх. Доля депортованих українців Холмщини / О. А. Савчук // Депортації українців та поляків : кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції “Вісла”). – Л., 1998. – С. 82–83.

3. Савчук О. А. Поляки Волині: особливості повоєнного переселення 1944–1946 рр. / О. А. Савчук // Волинський музей. Історія і сучасність: наук. зб. – Луцьк, 1999. – Вип. 2. – С. 98–104.

4. Савчук О. Побужжя, як українсько-польське пограниччя в українській історіографії / О. Савчук // Polska-Niemcy-Ukraina w Europie / pod. red. W. Bonusiaka. – Rzeszów, 2000. – S. 235–236.

5. Савчук О. А. Організація і методи переселення українців з Холмщини та Підляшшя у 1944–1947 рр. / О. А. Савчук // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олександр Цинкаловський і край: матеріали XXVII Міжнар. наук. іст.-краєзн. конф., присвяченої 1020-й річниці від першої писемної згадки про Володимир та 110-річчю від дня народження О. Цинкаловського, м. Володимир-Волинський, 22 лют. 2008 р. – Луцьк, 2008. – С. 302–306.

6. Савчук О. Проблема Холмщини та Підляшшя у міжнародних стосунках (1917–1918 рр.) / О. Савчук, В. Комар // Минуле і сучасне Волині : Олександр Цинкаловський і Волинь: матеріали IX наук. іст.-краєзн. конф., 20–23 січ. 1998 року. – Луцьк, 1998 р. – С. 213–216.

АНОТАЦІЯ

Савчук О. А. Депортація українців з Холмщини і Підляшшя в 1944–1947 рр. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Волинський національний університет імені Лесі Українки. – Луцьк, 2010.

Проаналізовано особливості етнополітичних процесів на Холмщині й Підляшші наприкінці Другої світової війни і в перші повоєнні роки, а також депортаційну політику тоталітарних режимів Польщі та СРСР, спрямовану на радикальне розв’язання національного питання українсько-польського пограниччя. Показано позиції польського й українського політикуму щодо територіально-політичного самовизначення Холмщини й Підляшшя. Висвітлено політику уряду Польщі, його репресивно-каральні заходи, спрямовані на ліквідацію політичної опозиції українців, формування мононаціональної держави. Узагальнено перебіг, форми, методи, умови та етнокультурні наслідки депортацій українців у 1944–1946 рр. і 1947 р. З’ясовано вплив репатріаційно-депортаційних акцій на Холмщині й Підляшші на суспільно-політичну ситуацію в українському та польському соціумах.

Ключові слова: депортації українців, Друга світова війна, Українська Повстанська Армія, Армія Крайова, Холмщина, Підляшшя, Польща.

АННОТАЦИЯ

Савчук О. А. Депортация украинцев из Холмщины и Подляшья в 1944–1947 гг. – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Волынский национальный университет имени Леси Украинки. – Луцк, 2010.

В работе проведен комплексный анализ и дана объективная оценка предпосылок, хода и последствий депортационной политики тоталитарных режимов Польской Республики и СССР, направленных на радикальное решение национального вопроса украинско-польского приграничья.

Депортации украинского населения Холмщины и Подляшья были проведены при согласии союзников антигитлеровской коалиции, при координации усилий СССР и просоветских режимов Польши и Чехословакии. В геополитической ситуации того времени избежать этого было невозможно. В целом депортацию украинцев из этой украинской этнической территории можно условно разделить на три этапа. Первый – с октября 1944 г. до июля 1945 г. выселение украинцев в УССР. Большинство польских и частично украинских авторов этот период характеризовали как относительно добровольный. Второй – от сентября 1945 г. до ноября 1946 г., когда переселение в УССР осуществлялось с помощью войск и других репрессивно-силовых структур. Третий – с апреля до октября 1947 г., когда в ходе операции "Висла" на северные земли Польши депортировано холмщан. Жертвами депортационных акций 1944–1947 гг. стали, по меньшей мере, 220–228 тыс. украинцев Холмщины и Подляшья.

Украинцев Холмщины, кроме западных областей (Волинской и Ровенской), расселяли на востоке и юге Украины, главным образом в Запорожской, Днепропетровской, Херсонской, Одесской и Николаевской областях, где чувствовалась острая хозяйственная необходимость в рабочей силе, а также было свободное жилье, оставшееся после депортаций в 1930–1940-е гг. семей с немецких, татарских, грецких, болгарских и еврейских поселений.

Убийство украинскими повстанцами 28 марта 1947 г. генерала К. Сверчевского стало пропагандистским поводом и юридическим обоснованием для власти к широкомасштабной военно-политической операции "Висла" против УПА и быстрого переселения украинского населения и мешанных семей на так называемые "возвращенные земли" (в первую очередь северную Пруссию), откуда ранее были депортированы немцы. Операция должна была, в первую очередь, денационализировать украинские этнические территории.

В рамках операции "Висла" 1947 г. депортировали, за разными данными, из Люблинского воеводства 37–45 тыс. чел. Избежали депортаций не более 2 тыс. украинцев.

Последствия проведенных депортаций 1944–1946 гг. и особенно операции "Висла" в 1947 г. создали не только этнокультурные проблемы для депортированных украинцев, но и политические, духовные, хозяйственные последствия для польского социума, которое потеряло богатую полиэтническую среду, специалистов-хозяйственников, объекты сакрального искусства польско-украинского порубежья.

Анализ официальных документов, воспоминаний и текущей периодики Украины и Польши дает основание считать депортации украинцев из приграничья конфликтом исторической памяти соседних народов: украинцы хотят помнить историю, которую поляки предпочитают забыть. Особенно с горечью переселенцы из Холмщины вспоминают о потере родной земли, послевоенной советской действительности, когда на юге, востоке и даже западе Украины их нередко с негативным подтекстом воспринимали как "поляков", "мазуров", "забужан", "холмщачков" и даже "кулаков".

Изучение сложных социально-политических деформаций на Холмщине и Подляшье в 40-е гг. XX ст. должно служить основанием не для национально-политического противопоставления украинцев и поляков, а для достижения взаимопонимания истории украинско-польского порубежья.

Ключевые слова: депортации украинцев, Вторая мировая война, Украинская Повстанская Армия, Армия Крайова, Холмщина, Подляшье, Польша.

ANNOTATION

Savchuk O. A. Deportations of Ukrainians from Kholmschina and Podlyash'ya in 1944–1947. - Manuscript.

A dissertation for degree of candidate of historical sciences in speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – Lesya Ukrainka Volhynia National University. – Lutsk, 2010.

The features of etnopolitical processes are analysed on Kholmschine and Podlyash'e on the final stage of the Second World War and in the first post-war years, deportation policy of the totalitarian modes of the USSR and Poland, directed on the radical upshot of national question on Ukrainian-Polish border. Intentions of Polish and Ukrainian politics are rotined in relation to territorial determination of Kholmschiny and Podlyash'ya. The policy of government of Poland, his repressive-punitive measures, directed on liquidation of political opposition of Ukrainians, forming of the mononational state, is reflected. Motion, forms, methods, terms and etnocultural consequences of lead through of deportations of Ukrainians, is generalized in 1944–1947. Influence of repatriation-deportation actions is found out in Kholmschine and Podlyash'e on a social and political situation in Ukrainian and Polish society.

Key words: deportations of Ukrainians, Second World War, Ukrainian Povstanskaya Army, Army Krayova, Kholmschina, Podlyash'e, Poland.

Підписано до друку 03.09.2010 р.

Формат 60x84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Таймс.

Друк ізографічний. Ум. друк. арк. 1,2 Ум. обл. арк. 0,9

Наклад 100 прим. Замовлення № 312.

Віддруковано у видавництві «Волинська мистецька агенція «Терен».

Свідоцтво Держкомітету телебачення і радіомовлення

ДК № 158 від 26.09.2003 р.